

FAN, TA'LIM VA AMALIYOT INTEGRATSIYASI

ISSN: 2181-1776(E) | SJIF 2023: 6.907

Nurmanov Furqat
Ismailovich.

Navoiy davlat pedagogika instituti
O'zbek tilshunosligi kafedrasida dotsenti
E-mail: nurmonov.f@gmail.com

FONOGRAFIK VOSITALAR - TALAFFUZ VA BAYON MUVOFIQLIGINI TA'MINLOVCHI VOSITA

Annotatsiya. Tezisdagi badiiy matnda alliteratsiya (undoshlar takrori), assonans (unlilar takrori), geminatsiya (undoshlarni qavatlash) kabi fonografik vositalar va ularning matn mazmuni, estetik xususiyatlarini, ohangdorligini oshirishdagi ahamiyati tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: fonografik vositalar, badiiy matn, ohangdorlik, ruhiy holat.

ФОНОГРАФИЧЕСКИЕ СРЕДСТВА - ОБЕСПЕЧИВАЮЩИЕ СОГЛАСОВАННОСТЬ ПРОИЗНОШЕНИЯ И ВЫСКАЗЫВАНИЯ

Аннотация. В тезисе анализируются такие фонографические средства в художественном тексте, как аллитерация (повторение согласных), ассонанс (повторение гласных), геминация (складывание согласных) и их значение в повышении содержания текста, эстетических свойств, мелодичности.

Ключевые слова: фонографические средства, художественный текст, мелодичность, душевное состояние.

PHONOGRAPHIC MEANS - ENSURING THE CONSISTENCY OF PRONUNCIATION AND UTTERANCE

Abstract. The thesis analyzes such phonographic means in the artistic text as alliteration (repetition of consonants), assonance (repetition of vowels), gemination (folding of consonants) and their significance in increasing the content of the text, aesthetic properties, melodicality.

Key words: phonographic means, artistic text, melodicality, state of mind.

Garchi til material sifatida umumga tegishli bo'lsa-da, nutqda undan foydalanishning cheksiz imkoniyatlari mavjud. So'zlovchi shaxsi, uning jamiyatdagi mavqei hamda nutqiy vaziyat bilan bog'liq ravishda til vositalaridan amaldagi me'yorlar doirasida istagancha foydalanish mumkin. Til vositalaridan foydalanishdagi turli-tumanlik variantlilikning paydo bo'lishiga sabab bo'ladi.

Badiiy matn qonuniyatlarini o'rganish, tadqiq qilish, ilmiy umumlashtirishning muhim ijtimoiy-madaniy, aniq amaliy hayotiy ahamiyatga molikligini aniqlashda tizimli tahlil metodlaridan foydalaniladi.

Ma'lumki, badiiy matnning imkoniyatlari boshqa tipdagi matnlarga qaraganda ancha kengdir "... unda turli uslub ko'rinishlarini muallif ixtiyoriga ko'ra erkin jamlay oladigan, kishilarga estetik zavq berish xususiyatiga ega bo'lgan g'oyat murakkab butunlik hisoblanadi".

Badiiy matnda emotsionallik birinchi planda turadi. Shuning uchun badiiy matnda emotsional bo'yoqdor so'zlar, dialektal so'zlar, jargon va argolar, haqorat so'zlar, ko'chma ma'noli so'zlar, ibora, maqollarga keng o'rin beriladi.

Fikrni og'zaki yoki yozma ifodalashda bevosita aloqa vazifasini bajaruvchi til tovush yoki tovushlar kompleksi orqali o'z ifodasini topadi. Fonetikaga oid aksar adabiyotlarda tovushlarning fiziologik tomoniga ko'proq e'tibor qaratiladi. Aslida matn mazmuni, estetik xususiyatlarini, ohangdorligini oshirishda fonetik birliklar alohida ahamiyat kasb etadi. Nutq tovushlarining estetik imkoniyatlari she'riyatda tez va yaqqol seziladi. She'riyatdagi jozibador ohang tovushlarni uslubiy qo'llash natijasida yuzaga chiqadi. She'riyatda asosan, alliteratsiya (undoshlar takrori), assonans (unlilar takrori), geminatsiya (undoshlarni qavatlash) kabi fonetik usullardan foydalaniladi. Nasriy matnda unlilarni cho'zish, undoshlarni qavatlash, tovushlarni takrorlash, so'zlarni noto'g'ri talaffuz qilish, tovush orttirish yoki tovush tushirish kabi fonetik usullar yordamida ekspressivlik ta'minlanadi. Tovushlarni uslubiy qo'llash bilan bog'liq qonuniyatlarni yozuvda "aynan" ifodalash imkoniyati cheklangan. Biroq, talaffuz va bayon muvofiqligiga fonografik vositalar yordamida erishish mumkin. Aflotun va Arastu yashagan zamonlardayoq so'zning talaffuz tarzi va uni aynan yozuvga ko'chirish muammosi mutafakkirlar e'tiborini o'ziga jalb qilgan edi. Hatto bu notiqlik san'ati bilan bog'liq bo'lmagan ravishda, so'zning, so'zdagi harflarning talaffuzi bilan bog'liq ohanglar garmoniyasi buyuk faylasuflarga ilhom manbai bo'lgan edi. Ular so'z tarkibiga singib o'ziga xos ma'no va ohang kasb etib ulgurmagan tovushlarga ham o'zgacha mazmun berishga intilishgan edi. Masalan, "r" – tezlikning, shiddatning ramzi, "l" - viqorning, silliqlikning, yaltiroqlikning ifodachisi, "i" - torning, "a" - kattaning, "e" - abadiyatning belgisi sifatida talqin qilingan. Keyinroq tovushlar tabiati bilan shug'ullanuvchi mutaxassislar "u", "d", "r" tovushlari dahshatni yodga solishi, "i" xursandchilikning, "m", "n", "l" tovushlari nazokatning sirli ramzlari ekanligi haqidagi mulohazalarini bayon qilishgan.¹

Fonografik vositalardan muallif badiiy asarlarda ruhiy holatini: ichki hayajon, xursand bo'lish, xafa bo'lish, rozilik, taajjub, yalinish, hayratlanish, kinoya, piching, kesatiq, olqish, so'roq, ta'kid, qoniqmaslik, norizolik, tilak-istak, qo'llab-quvvatlashlarni aynan berishda foydalanadilar.

¹ Кухаренко В.А. Интерпретация текста. –М.: Просвещение, 1988.

Har qanday badiiy matnning estetik xususiyatlari tahlilida fonetik birliklar alohida ahamiyatga ega. Ayniqsa, she'riy matnda nutq tovushlarining estetik imkoniyatlari tez va qulay idrok etiladi. She'rdagi o'ziga xos jozibador ohang tovushlarni uslubiy qo'llash natijasida yuzaga chiqadi. She'riyatda asosan, alliteratsiya (undoshlar takrori), assonans (unlilar takrori), geminatsiya (undoshlarni qavatlash) kabi fonetik usullardan foydalanilsa, nasriy asarlarda unlilarni cho'zish, undoshlarni qavatlash, tovushlarni takrorlash, so'zlarning fonetik qobig'ini o'zgartirib yozish, tovush orttirish yoki tovush tushirish kabi fonetik usullar yordamida ekspressivlik ta'minlanadi. Ammo tovushlarni uslubiy qo'llash bilan bog'liq qonuniyatlarni yozuvda «aynan» ifodalash imkoniyati cheklangan.

Badiiy matnda talaffuz va bayon muvofiqligiga fonografik vositalar yordamida erishish mumkin.

Badiiy asarlarda ruhiy holatni yozuvda ifodalash o'ziga xos murakkablikni yuzaga chiqaradi. Qahramonlar ruhiyatidagi ichki hayajon, xursand bo'lish, xafa bo'lish, rozilik, taajjub, yalinish, hayratlanish, kinoya, piching, kesatiq, olqish, so'roq, ta'kid, qoniqmaslik, norizolik, tilak-istak, qo'llab-quvvatlash kabi holatlarni aynan berishda yozuvchilar unli yoki undoshlarni birdan ortiq yozish usulidan foydalanadilar.

Masalan: 1. Ortiq jizzaki ko'rinmaslik uchun bos-i-iq tovush bilan dedi... (P.Qodirov). Belgining ortiqqligi: Uzo-oq yo'l, ahyo-onda bir keladi, qato-or imoratlar, o'yla-ab tursam, o'g'lim, dunyoni ishi qiziq.(A.Muxtor). 2. "Sharq" sahnasi bilan "Turon"ning to'rtta karnayi: g'o-o-o-o-ot, g'o-o-otu-u-u g'o-o-o-ot! G'ot-g'ot-g'ot! Ha, tovushing o'chkur, ha, egasiz qolg'ur!! (A.Qodiriy).

Unlilarni birdan ortiq yozish orqali birinchi gapda belgining kushsizligini, ikkinchi gapda, aksincha, belgining ortiqqligini ifodalagan.

Shuningdek, badiiy matnda unlilarni birdan ortiq yozish usulidan qahramonning biror nimadan hayratlanishi, taajjubga tushishi kabi holatlarini ifodalashda foydalaniladi. Masalan: –Marhamat... O'-o', kaklikning sayrashini dedingizmi? – Uning manglayi tirishib va g'ijinib davom etdi: – Biz ham sizga qo'shib eshitar ekanmiz-da? — O'-o'o', okaxon, tuda-suda to'laysiz-da. (Sh. Xolmirzayev).

Undoshlarni birdan ortiq yozish usuli orqali belgining me'yordan ortiqqligi, harakatning davomiyligi yoki oniyliigi (bir onda ro'y berganligi), takroriyliigi, tovush kuchining balandligi yoki pastligi kabi ma'nolar ifodalangan: Yarim soatlik qonli "g'ov-v-v-v, g'u-v-v-v, ov-v-v-v-v, ov-v-v-v" dan so'ng Mallaxonning davangisi mag'lub bo'lib, faje bir suratda yaralandi. (A.Qodiriy). Salimani ko'rishi bilan Ziynat xola zippilab ko'zdan g'oyib bo'ldi. «Bummm» degan tovush eshitildi-yu, ko'kni shang to'zon qopladi. Ammo shunchalik davr-u davronlar o'tquzilgan va o'tquzilmoqda bo'lg'an bo'lsa ham bunchalik oshub...tis-s-s! Yopig'liq qozon-yopig'liq... tuya ko'rdingmi – yo'q...(A.Qodiriy).

Rus va Yevropa filologik an'anasida bu hodisa geminatsiya nomi bilan yuritiladi. "Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati"da mazkur hodisa "qo'sh undoshlik – ikki aynan bir xil undoshli holatning yuzaga kelishi" sifatida izohlanadi².

² Ходжиев А. Тилшунослик терминларининг изохли луғати. -Тошкент, «ЎзМЭ», 2002, 143-бет.

Bu hodisaning tarixan ham mavjud ekanligi “O‘zbek tili tarixiy fonetikasi” kitobida keltirilgan³.

Ayyorlikda uchchiga chiqqanman deb maqtansam yolg‘on emas (Oybek). Uni ayblashga sizning ma’naviy Haqqingiz yo‘q, uka! – dedi g‘azab bilan (gazetadan). Keltirilgan misollardagi geminatsiya hodisasi qahramonlar tabiatidagi subyektiv holatni ifodalashga xizmat qilgan.

Demak, badiiy asarlarda qahramonlar ruhiyatidagi ichki hayajon, xursand bo‘lish, xafa bo‘lish, rozilik, taajjub, yalinish, hayratlanish, kinoya, piching, kesatiq, olqish, so‘roq, ta’kid, qoniqmaslik, norizolik, tilak-istak, qo‘llab-quvvatlash kabi holatlarni aynan berishda yozuvchilar fonografik vositalardan foydalanadilar.

³ Mahmudov Q. O‘zbek tili tarixiy fonetikasi. – Toshkent, “Ijod” nashriyot uyi.2006.75-b.